

KLASİK BİR KELÂM PROBLEMİ OLARAK İSİM-MÜSEMMÂ MESELESİ

İlyas Çelebi*

I. PROBLEMİN İLK OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI

Ulûhiyyet meselesi kelâm ilminin temel konularından biri, belki en esaslı olanıdır. Asr-ı saadette ashap, diğer dinî konularda olduğu gibi Allah Teâlâ hakkında da kalplerini mutmain kılacak bilgilere sahiptiler. Onlar, bu bilgileri Kur'ân-ı Kerîm'den ve onu kendilerine tebliğ eden Resûlullah'tan³ öğrenmekteydiler.

Efendimizin vefatından sonra vuku bulan ve İslâm dünyasını derinden etkileyen Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Harre olayı, Kâbe baskını, Cemel ve Sıffin savaşları ve Hz. Hüseyin'in şehid edilmesi gibi hadiseler önce ef'âl-i ibâd ve mürtekeb-i kebîre konularını, sonra da bunların kaderle ilgisini gündeme getirmiştir. Bunca fitne ve melhameye karışan insanlar, bu işleri kaderin bir cilvesi olarak mı yoksa bilinçli tercihleri ile mi yapmışlardı? İnsan iradesi ile kader arasındaki ilişkiyi sorgulayan ilk İslâm düşünürleri ilâhî bilgi, küllî irade ve yaratma gibi konuları ele alma ihtiyacı duymuşlar, bunun sonucunda birçok kelâm okulunun oluşmasında belirleyici meselelerden biri olan ulûhiyyet (sıfâtullah) meselesi ortaya çıkmıştır.

Sıfâtullah meselesinde önemli tartışma noktalarından biri zât-sıfat ilişkisidir. Kelâmcılar bir taraftan sıfatların zatın aynı mı gayrı mı olduğunu tartışırken; bir taraftan da sıfatlar için kullanılan bazı kelimelerin aynı zamanda Allah'a isim olarak verildiğini dile getirerek isim-sıfat ilişkisini ve zât-sıfat ilişkisine paralel olarak isim-müsemma ilişkisini tartışmaya başlamışlardır.

Sıfat tartışmalarını olduğu gibi isim-müsemma tartışmalarını da ilk başlatanların Gaylan ed-Dımaşkî ve öğrencisi Cehm b. Safvan olduğu ve Mu'tezile'nin onların arkasın-

* Doç. Dr., Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

dan gittiği bilinmektedir. Bu tartışmaları ilk başlatanın Suriyeli olması, burada müslümanlarla hristiyanların ulûhiyyet üzerine yaptıkları tartışmalarda hristiyanların, teslisi savunmak için üç uknumu, tek vücudun üç ayrı varlık şeklinde isimlendirilmesi veya nitelendirilmesi şeklinde ifade etmeleri, müslümanları ilahî isim ve sıfatlarla zât arasındaki ilişkiyi irdelemeye sevk etmiş, bunun sonucu olarak da isim müsemma meselesinin de içinde bulunduğu uluhiyyet tartışmaları ilk olarak bu bölgede ortaya çıkmıştır. Selefiyye ise bunlara cevap vermek ve görüşlerini reddetmek üzere konuya taraf olmuştur. Bir kelâm problemi olarak İsim-müsemma meselesi hicri ikinci asrın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Darimî, Cehmiyye mezhebine mensup olduğunu kaydettiği Bişr el-Merîsî'yi reddetmek üzere yazdığı *er-Redd alâ Bişr el-Merîsî* adlı risalede "Allah'ın isimlerine ve onların gayri mahluk olduklarına iman" şeklinde bir başlık atmıştır. Burada Bişr el-Merîsî'nin görüşlerini paylaşan bir kişi ile tartıştığını, bu kişinin Allah'ın isimlerinin, zatının gayri olduğunu iddia ettiğini kaydetmektedir¹. Buhârî ise Halku ef'âli'l-ibâd'da Cehmiyye'nin halku'l-Kur'ân meselesinde olduğu gibi Allah'ın isimlerinin de mahluk olduğunu söylediğini belirtmektedir². Bişr'in, hicri ikinci asrın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir. Cehmiyye'nin de aynı yüzyılın ilk yarısında şekillendiği hesaba katılırsa problemin ortaya çıkışı ile ilgili tahminimizin isabetli olduğu kabul edilebilir.

II. PROBLEMİN MAHİYETİ

A) SEMANTİK AÇIDAN

Bilindiği üzere semantik kelimelerin anlamlarının ilmini yapar, bu anlamların dışarıdaki nesnelere (müsemmalara) uygunluğunu söz konusu eder. Kelamcılar bu metodu âlemin hudûsü, Allah'ın sıfatları, imanın tanımı gibi konuları tartışırken sıkça kullanmışlardır. İsim-müsemma ilişkisi de bu konulardan biridir. İsimlerin varlıklarla ilişkisi semantik yönden ele alındığında söz konusu lafızların Allah'a hangi manalarda nisbet edildikleri gündeme gelmektedir. Bu nispet lûgat kitaplarında yazılı olduğu ve duyuların müşahade ettiği anlamlarda mı yoksa daha başka manalar yüklenerek mi yapılır? Örneğin "sabûr" ve "şekûr" isimleri Allah'a da, insanlara nispet edildiği manalarla mı yoksa daha başka anlamlar yüklenerek mi nispet edilir?

Problemi bu boyutu ile ele alabilmek için önce konu ile ilgili terimlerin anlamlarına bir göz atalım: Bu terimlerin biri isimdir. İsim, kelimeyi meydana getiren üç temel unsurdan (isim, fiil, harf) biri olup her hangi bir zamana taalluk etmeksizin bir mefhuma delalet eden sözcüktür³. "s.m.v." veya "v.s.m." kökünden türediğine dair değişik görüşler bulunmaktadır. Dilciler her ne kadar ismi "fiil ve harfin dışında kalan ve münferid bir mânaya delalet eden lafız" olarak tarif etmekteyseler de lûgatta o, kelime çeşitlerinin hepsini içine almakta olup, cevher ve araz türünden bütün nesne ve mânalar için konulmuş lafız olarak

1 Darimî, s.7.

2 Buhârî, s.36.

3 Cürcanî, *Ta'rifât*, s.15.

tanımlanır⁴. Bu yönü ile isim, herhangi bir mâna için konulmuş bir lafız, bir kavramı zihne taşıyan söz, fiil veya nitelik türünde sembollerden ibarettir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "Âdem'e bütün isimleri öğretti"⁵ ifadesinin mutlak olarak geçmesi cevher ve arazların tümünün isimlerini kapsadığına işaret sayılmaktadır.

İsim-müsemma meselesinde "isim" kelimesi yanında "müsemma" ve "tesmiye" kelimeleri de sıkça kullanılmaktadır. Bu üç kelimenin anlamlarını ve birbirleri ile ilişkisini şu şekilde ifade etmek mümkündür: İsim, zihinde oluşan kavram; müsemma, ismin namına konulduğu haricteki varlık; tesmiye de zihindeki isimle haricteki varlığı birbirine bağlama, isimlendirme işlemidir. Başka bir ifade ile isim bir hakikate delalet eden "mutlak lafız", müsemma bu hakikatin kendisini oluşturan "şey" ve tesmiye de isim ile müsemma arasındaki irtibatı sağlayan "mâna" demektir.

Ünlü müfessir ve dilci İbn Atiyye'ye göre zat, ayn, müsemma ve isim kelimeleri aynı mânaya gelmektedirler. Ancak isim kelimesi bunlara ilave olarak sıfat mânası da taşır. Ona göre isim, müsemma'ya delalet etmek üzere onun hizasına konulan bir mânadır. Tesmiye ise, bu işlemi yapma yani ismi müsemmanın hizasına koyma işidir. Bazan ise isim ile medlül, müsemma ile mahiyet olarak zat ve tesmiye ile de lafızlar kastedilir.

İsmi, bir hakikate delalet eden lafız; müsemma'ya ise bu hakikatin kendisi olarak tanımlayan dâimiler, isim ile müsemmanın ayrı şeyler olduklarını söylemektedirler. Onlara göre bu iki kavram birbirinin aynı olacak olsaydı, ismi müsemma'ya izafe etmek caiz olmazdı. Çünkü bir şey kendi kendine izafe edilemez. Halbuki bizzat Allah Teâlâ bu izafeti kullanmıştır⁶. Ayrıca isimler seslerden meydana gelmekte olup devamlılığı olmayan arazlardır. Halbuki müsemma bazan kalıcı, hatta vacibi'l-vücûd olur.

Lafızların delaleti, haricte olan varlıklara değil onların zihindeki sûretleri olan mânalardır. Bu yüzden zihni tasavvurlarımız değiştikçe, isimler de değişebilmektedir. Nitekim uzak-tan bir cisim görüp de onu taş zannettiğimizde, bu cismin taş olduğunu, biraz daha yaklaşıp hareket ettiğini gördüğümüzde kuş olduğunu, büsbütün yaklaşıp insan olduğunu anlayınca da insan olduğunu düşünürüz. Demek ki isim ile müsemma arasındaki ilişki her zaman birbirinin mütelaazımı değildir. Zaman zaman bunları tek başına düşünmemiz de mümkündür. Ayrıca bazı kavramlar sadece zihni sûrete sahip olup haricî varlıkları yoktur, bazı kavramlar ise haricî varlıkları mevcut olmakla beraber lafızlarla ifade edilemezler. Birinciye örnek Kaf dağı ve anka kuşu, ikinciye örnek de bal ile şekerin tatları arasındaki farklar verilebilir. Zira biz bu farkı tat alma duyusu ile idrak ederiz de onları sözcüklere dökmek mümkün olmaz. Ayrıca lafızların hangi mânayı ifade etmek üzere konulduklarını bilmedikçe, onlar kendi kendilerine hiçbir şey ifade etmezler. Bir lafzın hangi mânaya kullanıldığını

4 Ebû'l-Beka, s.56.

5 el-Bakara 2/31.

6 bk. M. Fuad Abdülbaki, s.361-362.

bilmek de söz konusu lafız ile medlûlü arasındaki özel nispeti ifade için sembol olduğunu bilmeye bağlıdır. Bu nispet ise bazan doğru, bazan da yanlış olabilir.

Kullandığımız lafızların temel itibarıyla kesbî mî, yoksa talimî mi olduğu hususu hem dil felsefesi yapanlarca hem de müfessirlerce tartışmalı bir konudur. Hz. Âdem'e bütün isimlerin öğretildiğini haber veren ayetten hareketle bunun talimi olduğunu söyleyenler yanında aksini iddia edenler de bulunmaktadır.

B) ONTOLOJİK AÇIDAN

İsim-müsemma ilişkisinde kelâmcıların ilgisi isimlerin semantik mânaları veya bu mânaların nasıl ortaya çıktığı üzerinde değil; bunlarla asıl varlıklar arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşmıştır. Konu bu yönü ile ele alındığı zaman "isimler delaletleri ile varlıkların aynı mı ifade ettikleri yoksa bu varlıkları insan zihnine yaklaştıran bir fonksiyonu mu icra ettikleri" gündeme gelmektedir. Örneğin lafız olarak kullandığımız insan kavramı zihnimizin dışında var olan insan gerçeğini ne ölçüde ifade etmektedir? Örneğimizi Allah ile isimleri arasındaki ilişkiye tatbik ettiğimizde yani O'nu esmâ-i hüsnâ ile isimlendirdiğimizde bunlar, yalın isimler olarak mı kalmakta yoksa gerçek varlıklara mı delalet etmektedirler? Başka bir ifade ile Allah, bu isimlerin delalet ettikleri mânalardan ayrı bir şey midir yoksa bu gerçeklerin bütünü müdür? Konuya ontolojik boyuttan yaklaşanlar bu sorulara "evet" veya "hayır" deyişlerine göre "ayniyyet" veya "gayriyyet" iddiasında bulunmaktadır. Kelâmcıların burada asıl tartıştıkları mesele, felsefecilerin yaptıkları gibi fenomenler âlemine ilişkin varlıklar, örneğin "at" veya "duvar" gibi isimler ile bunların müsemmaları olan malum hayvan ve yüzey arasındaki ilişki değil; Allah'ın zatı ile isim ve sıfatları arasındaki ilişkidir.

Bütün bu tartışmaların temelinde insanın harici varlıklarla ilgili bilgisinin nasıl oluştuğu, insan zihni ile zihindeki mânaları ifade eden isimler arasındaki ilişkinin mahiyeti yatmaktadır. Bu ilişki duyulur âlemle ilgili hususlarda daha kolay kurulabilmekle beraber metafizik alanda aynı ölçüde kolay olmamaktadır. Normal şartlarda dil, duyuların konusu olan objelerden yola çıkar, duyularla algılanmayan gerçeklerle karşı karşıya gelince ise bu gerçeklerle algılanabilen fenomenler arasında gizli veya açık bir takım benzetmeler yapması kaçınılmaz olur. İşte bu gayretler zaman zaman konunun vuzuha kavuşması yerine daha fazla anlaşılmaz hale gelmesi sonucunu doğurabilmektedir.

III. PROBLEMİN KELÂM LİTERATÜRÜNE GİRİŞİ

Tamamen bir mantık ve dil problemi olarak görünen isim-müsemma ilişkisinin dinî literatürde yer alması da dinin metafiziği izah ederken karşılaştığı güçlüklerden doğmaktadır. Meselâ insan, Allah'ın zatını anlamak istediği zaman nasıl hareket edecektir? O'nu birçok maddî varlığın veya putun tanrı diye kabul edildiği fenomenler âlemine benzeterek mi tanıyacaktır? Eğer insan kelimelerle bunların işaret ettikleri mânalar arasındaki münasebeti

sorgulamaz, yani kelimelerin lügat anlamları ile mecazî anlamları arasında herhangi bir fark görmezse fenomenler âlemindekine paralel bir tanrı düşünmüş olur. Bu tarz bir düşünce sığ ve hatalı olmakla beraber kategorik olarak somut ve kolay anlaşılabilir bir düşüncedir. Halbuki tanrının zatı ile O'nun isimlendirilmesinin farkına varıp sorular sormaya başlandığında problemler zuhur etmeye başlamaktadır. Nitekim Allah Teâlâ'dan söz ederken kullandıkları kelimelerin lügavî anlamları ile mecazî anlamları arasında bir fark görmeyenler teşbih ve tecsime düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Tam aksini iddia ederek Allah'ın zatının dış âlemdeki bilgilerimizle ve bunlara dayanan isimlerle hiç bir ilgisinin olmadığını söyleyenler ise; O'nun gerçek bir varlığının olmadığı sonucuna varmak gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmışlardır. Zira mecazî olarak anlatılan bir varlığın, belli bir noktaya kadar gerçek olmadığını kabul etmeksizin mecaz hakkında konuşmak zordur. Bu nedenle ismi müsemmanın aynı kabul eden bu görüşün devamı olarak bazı kelimciler "bilâ keyf" (keyfiyetsiz olarak) ifadesini kullanırlarken; söz konusu görüşe karşı çıkanlar da Allah'ın zaman ve mekândan münezze (fenomen üstü) olduğunu vurgulamaktadırlar.

Görülüyor ki kelâm ilminde isim-müsemma meselesinin tartışılmasının temelinde İslâm akaidinin en önemli esasını oluşturan Allah Teâlâ'yı beşerî akıl ve anlayışa yaklaş-tırmak için, insanların hakkında az çok bilgi sahibi oldukları bazı isimleri kullanma teşeb-büsü vardır. Kur'ân-ı Kerim'de "isim" kökü fiil ve isim halinde altmış dokuz defa geçmek-tedir. Bunlardan yirmi beşinde "Allah" ve "Rab" lafzına izafet, yirmi birinde "müsemma" tarzında, bir defa da "tesmiye" şeklinde bir kullanım söz konusudur. Ancak bu kullanımların hiçbirinin kelâm kitaplarındaki isim-müsemma tartışmasıyla doğrudan bir ilgisi yoktur. Kur'ân Allah Teâlâ'nın birçok isminin bulunduğunu, bunların yüce olduklarını beyan etmekte ve onları yüceltmeyi emretmekle yetinmektedir⁷. İsimlerle müsemma arasındaki ayniyet-gayriyyet ilişkisine temas etmemektedir. Kur'ân'da Allah için kullanılan isimlerin en azından bir kısmını cahiliye Arapları bilmekteydi. Kur'ân, bu isimlerin Araplar tarafından yanlış kullanıldıklarını ortaya koyarak bir tashih yapmış ve onlara bazı ilavelerde bulunmuştur.

Hadis kaynaklarında ise Allah'ın isimlerinin sayısı ve onları okumanın fazileti dile getirilmekte, bunun ötesinde kelâm kitaplarında geçtiği şekilde bir tartışmaya rastlanma-maktadır.

Kelâm kaynaklarına gelince; Allah'ın zatının kadim olduğunda kelâm alimlerinin tam bir ittifakı vardır. Sıfatları konusunda ise ihtilaf söz konusudur; bazıları kadim, bazıları hadis olduklarını söylemektedirler. İsim-müsemma meselesi de bu konunun bir devamı olarak kelâm kitaplarında yer almıştır. Kelâm alimleri isim-müsemma ilişkisi konusunda farklı yollar tutmuşlardır. Kimi, ismin müsemmanın aynı olduğunu fakat tesmiyeden ayrıldığını söylerken kimi de ismin tesmiyenin aynı olup müsemmadan ayrıldığını ileri sürmektedir.

7 bk. M. Fuad Abdülbaki, s.361-362.

A) İSMİN MÜSEMMANIN AYNI OLDUĞUNU SÖYLEYENLER

Bu görüşü Ehl-i Sünnet kelâmcıları savunmakta olup; bunlara göre Allah'ın isim ve sıfatları zatına nispet edilen mânalar olup birden fazla isim veya sıfatın O'na verilmesi tevhid inancına zarar vermez. Aksine isimler müsemmanın gayrı olarak düşünülecek olursa o zaman tevhid inancı zedelenmiş olur. Çünkü o takdirde Allah'ın zatı değil de isimleri birleşmiş olur. Bunlar söz konusu görüşleri için Kur'an-ı Kerim'den hayır ve bereket lütfetmede erişilmez demek olan "tebareke",⁸ mutlak mânada aşkınlık ifade eden "tesbih"⁹ ve anma anlamına gelen "zikir"¹⁰ ifadelerini hem doğrudan doğruya Allah ve Rab kelimelerine hem de bunlara muzaf olan "isim" kelimesine nispet edilmesini ve Allah Teâlâ'nın insanların kendi kendilerine taktığı kuru isimlere tapmalarını kınayan¹¹ ifadelerini delil getirirler. Eğer isim müsemmanın gayrı olsaydı söz konusu ayetlerde Allah'ın zâtı değil ismi birleşmiş olurdu ve putların kendilerine değil, isimlerine tapınılmış olurdu¹² demek; Arap dili ve edebiyatından da söz konusu görüşü destekleyen deliller getirmektedirler. Şöyle ki eğer isim müsemmanın gayrı olacak olsa "Muhammed Allah'ın resûlüdür" denildiğinde "risalet" Muhammed'in kendine değil, ismine nisbet edilmiş olur. Aynı şekilde zevcesinin adı diyelim ki Zeynep olan birisi "Zeynep boştur" diyecek olsa, boşama kadının ismine değil, kendisine vaki olur. Arap dilini kullananlar da bu istimalde anlaşmıştır. Örneğin ünlü Arap şairi Lebîd b. Rebîa bir beytinde kızlarına hitap ederek "ölümüne bir yıl matem tutmalarını, ondan sonra matemden emin olabileceklerini"¹³ söylerken "selamet ismi" ifadesini kullanmakta fakat selametın kendisini kastetmektedir.

Birçok eserinde isim-müsemma meselesine değinen Eş'arî Nakdu Usûlî'l-Cübbâf isimli eserinde "İsim müsemmanın aynıdır" diyen ilk Sıfatiyye taraftarlarına karşı çıkan Mu'tezile'den Cübbâf ve Belhî'yi eleştirirken Allah'ın isimleri ile sıfatlarının aynı, sıfatları ile zâtının ise ayrı olduğunu kaydetmektedir. Kitabü't-Tefsîr'de ise, "isim müsemmanın aynıdır" dedikleri için ilk Sıfatiye yanlılarını tenkit eden Cübbâf'ı eleştirirken şöyle demektedir: "Ben onu, ismin müsemmanın aynı olduğuna inandığım için değil, bu görüşü kendi mezhebine uygun düşmeyen bir şekilde tenkit ettiği için eleştirdim"¹⁴. İbn Fûrek bu eserde sadece Eş'arî'nin görüşünü nakletmekle yetinmiştir. el-Esmâ ve's-sıfât'ta ise isim ile müsemmanın birbirinin aynı ve müteradifi olduğunu ileri sürmüştür¹⁵. İbn Hazm'ın kaydettiğine göre İbn Fûrek ve Bakillânî "isim müsemmanın gayrıdır" diyenlerin "teaddüdü kudema" ithamlarından kaçmak için Lafza-i celâl dışındaki isimlerin aslında sıfat olduklarını ve Allah Teâlâ'nın bir tek isminin bulunduğunu söylemişlerdir¹⁶. Abdülkahir el-Bağdâdî isimlerin taksimini kelâmcıların ve nahivcilerin taksimi olmak üzere iki başlık halinde

8 er-Rahman 55/78.

9 el-Vakıa 56/74, 96; el-Hâkka 69/52; el-A'lâ 87/1.

10 el-Mâide 5/4 ; el-En'am 6/118,119,121,138;el-İnsan 76/25;el-Müzemmil 78/8;el-A'lâ 87/15.

11 el-A'raf 7/71; Yusuf 12/40; en-Necm 53/23.

12 Cüveynî, s.141-142; Teftazânî, IV/337-341.

13 Lebîd, s.79.

14 İbn Fûrek, s.38-39.

15 Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 114; Âlûsî, I/53.

16 İbn Hazm, *el-Fasl*, V/32.

topladıktan sonra kelâmcılar bölümünde daha çok Eş'arilerin görüşüne yer vererek bunların, ismi mevcut mânasına kullandıklarını, varlıkta olduğu gibi isimleri de Allah'ın zatına, ezelf sıfatlarına, cevherlere ve arazlara ait olmak üzere dörde ayırdıklarını kaydettikten sonra müsemmâyı esas alan taksime göre isim, müsemmâ, tesmiye ilişkisinin sekiz gruba; tesmiyeyi esas alan taksime göre ise altı gruba ayırdığını beyan etti¹⁷.

Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî isim-müsemmâ yönünden isimleri üç gruba ayırmaktadır: Birinci gruba "şey, zât, mevcûd" isimleri gibi müsemmânın aynı olan lafızları dahil etmekte olup bunlara örnek olarak "Allah" lafzını göstermektedir. Ona göre bu lafız kendisinde hiçbir itibarî mânâ olmaksızın zât için kullanılan ve onun aynı olan bir isimdir. İkinci gruba "hâlik, râzık" lafızlarında olduğu gibi müsemmanın gayrı olan isimleri koymaktadır. Çünkü ona göre bu isimlerin başkasına da nispeti caizdir ve bu durumda söz konusu nispet müsemmanın gayrı olur. Üçüncü gruba ise Allah'ın zatıyla kaim, hakiki sıfatlar olan "âlim, kadîr" lafızları gibi müsemmanın ne aynı ne de gayri olan isimler girdirmektedir¹⁸.

Eş'âriyer ismin tesmiye mânasına kullanıldığı zamanlar müsemmanın gayrı olacağını kabul etmektedirler. Buna şöyle bir örnek verirler: Adı Muhammed olan birine "İsmi nedir?" diye sorulacak olsa "Muhammed" der. Halbuki "Muhammed kimdir?" diye sorulacak olsa bu defa "Ben" diye cevap verir. Sorunun birinde "ne", diğerinde "kim" edatları kullanılmaktadır. Bu edatların kullanılmasından da anlaşılıyor ki burada "Muhammed" ismi, şahıs olan Muhammed'den farklı bir anlamda kullanılmıştır. Bu görüş sahipleri Peygamber Efendimiz'den rivayet olunan "Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismi bulunduğu" ilişkin hadisi delil getirerek "şayet isim ile müsemmâ aynı olsaydı Allah'ın zâtı da doksan dokuz olurdu" şeklinde ileri sürülen itirazı da bu çerçevede cevaplamakta ve "doksan dokuz"un ismi değil, tesmiyeyi nitelediğini, tesmiyenin ise ismi söyleyene bağlı bir iş olduğunu ve müsemmanın gayrı olduğunu kaydetmektedirler¹⁹. Cüveynî, tesmiye ile isim arasındaki farka dikkat çekerek tesmiyenin isme delalet eden müsemmanın lafzına raci olduğunu, ismin ise müsemmanın lafzı ile ilgili değil, tesmiyenin delalet ettiği şey olduğunu kaydetmekte; "Zeyd" kelimesi söylendiğinde bu söz tesmiye, bundan anlaşılan ise isim olur, demektedir. İsim ile müsemmanın aynı mânaya geldiğini belirten Cüveynî, isim ile tesmiyenin aynı mânaya geldiğini söyleyen Mu'tezile'nin bu görüşü ile meş'um bidatları olan Allah'ın ezelf isim ve sıfatının olmadığını iddia ettiğini kaydetmekte Eş'ârî'nin görüşünü teyit eden delillere yer vermektedir²⁰.

Kendisi bir Eş'ârî olmasına rağmen, bu konuda onun görüşlerine katılmayan Gazzalî *el-Maksadü'l-esnâ*'da isim-müsemmâ konusundaki temel görüşleri özetledikten sonra isim, müsemmâ ve tesmiye lafızlarının tariflerini yapmış, meselenin özünde ismin tesmiye ve müsemmanın aynı olup olmadığı tartışması bulunduğunu kaydederek, hiçbirinin doğru

17 Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, s.27-28

18 Abdülkahir el-Bağdadî, a.e. 26-27; Gazzalî, *el-Maksadü'l-esnâ*, s.7; Cürçanî, *Şerhü'l-Mevakıf*, II/403; Teftazanî, *Şerhü'l-Makasid*, IV/337.

19 Sabûnî, I/297-307.

20 Cüveynî, s.131-144.

olmadığını, bunların ayrı ayrı tabirler olduğunu kaydetmektedir. Varlığın a'yanda (aşıda), zihinde ve lafızda olmak üzere üç merhalesinin bulunduğunu, birincisinin hakiki, diğerlerinin ise izafî varlıklar olduğunu kaydetmektedir. Bu üç tür varlığın birbirlerinden ayrı şeyler olduklarını, birbirleri ile yakın ilişkileri bulunduğunu için bazı insanların bunları birbirinden ayıramadıklarını dile getirmektedir. Halbuki bunların her birinin, diğerlerinden ayrı özellikleri vardır. Gazzalî isimler ile varlıklar arasındaki aynîlik, ayrılık ilişkisini, hakikatleri ortaya koymak için bir yöntem kabul etmektedir. Lafızları müteradif (şarap ve bade gibi), muhtelif ve mütedahil (Hind kılıcı ve keskin kılıç gibi) ve sıfatları çok, vücudu tek (kar beyaz, soğuktur gibi) olmak üzere üçe ayırmakta; müteradif isimler arasındaki ilişkiye bakarak ismin müsemmanın aynı olduğunu söylemenin yanıltıcı olduğunu, ikinci tür lafızlar arasındaki ilişkinin de tedahilden öteye gidemeyeceğini, üçüncü ihtimalin ise isim müsemma ve isim tesmiye ayniliğinden uzak olduğunu kaydetmektedir. Gazzalî daha sonra Eş'ârî'nin üçlü taksimini ele alarak burada da bazı hataların bulunduğunu beyan etmekte ve bu lafızların mânaları tevil edilmeden söz konusu taksimi yapmanın doğru olmayacağını ifade etmektedir²¹. Fahrreddin er-Râzî Mu'tezile ve Gazzalî'nin görüşlerini haklı bulur²². Teftazânî de aynı görüşü paylaşır²³. Adudüddin el-Îcî ve Seyyid Şerif Cürcânî ise tartışmanın lafız hâlindeki isim ile müsemma arasında değil, ismin medlûlü ile asıl varlık arasındaki ilişkide söz konusu olduğunu söylerler. Cürcânî konuyu "ismin medlûlü mahiyet itibarıyla mı yoksa ona arız olan ve uygun düşen bir mâna itibarıyla mı zatın aynıdır?" diye soru şeklinde ortaya koyduktan sonra Eş'ârîlerin "isim müsemmanın aynıdır" derken lafız hâlindeki ismi değil, bunun medlûlünü kastettiklerini, lafız hâlindeki isim için ise "tesmiye" tabirini kullandıklarını kaydeder²⁴.

Matüridilere gelince, İmam Madüridî Kitabü't-Tevhîd'de Allah'ın isimlerinden söz etmekle beraber isim-müsemma meselesine girmemiştir. İnsanların ancak duyularla idrak ettikleri şeyler hakkında bilgi sahibi olabildiklerini, duyular ötesi olan Allah Teâlâ'yı da duyular âlemin kavramlarıyla tanıdıklarını, bu durumun onları Allah ile diğer varlıklar arasında bir benzerlik kurmaya götürmemesi gerektiğini; zira Kur'ân-ı Kerîm'in Allah Teâlâ hakkında her türlü yaratılmış özelliği bertaraf ettiğini²⁵ kaydetmektedir²⁶. Onun bu ifadelerinden isimlerin Allah Teâlâ'nın zatına delalet eden ve medlûlü hatırlatan vasıtalar olduklarını, asıl maksadın zaten kendisi olduğunu anlıyoruz. İmam Matüridî'den sonra bu mezhepte ikinci kişi olan Ebü'l-Muîn en-Nesevî ünlü eseri *Tebşıra*'da isim-mâna (sıfat) ilişkisine genişçe yer vermesine karşın isim-müsemma konusunda Matüridî benzeri bir tavır sergilerken, *Bahrü'l-kelâm*'da "Ehl-i Sünnet'e göre isim müsemmanın aynıdır" demekle, bu görüşü sahiplenerek delillerini sıralamaktadır²⁷. Daha sonra gelen Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî ve Nureddin es-Sâbûnî gibi Matüridîler de bu görüşün Ehl-i Sünnet'in ortak

21 Gazzalî, s. 6-23.

22 Fahrreddin er-Râzî, *Levâmiü'l-beyyînât*, 18-26.

23 Teftazânî, IV/337-342.

24 Cürcânî, *Şerhü'l-Mevakif*, II/403.

25 bk. eş-Şûrâ 42/11.

26 Matüridî, s. 93-96.

27 Nesevî, s. 19.

kanaati olduğunu kaydederek dayandığı delillere yer vermişlerdir²⁸. Bu konuda Matürîdiler için farklı bir görüşü Şemsüddin es-Semerkandî dile getirmektedir. O, "isim müsemmanın aynıdır" görüşünün Eş'ârilere ait olduğunu kaydettikten sonra bunun doğru olmadığını zira isim sözcüğünü söyleyip müsemmayı kastetmenin bir mecaz kullanım olduğunu, birinin diğerinin aynı olmasını gerektirmediğini beyan etmektedir. Eş'ârielerin görüşünün, "Allah Teâlâ'nın birçok isminin bulunduğunu" bildiren ayetlere²⁹ ve Allah Teâlâ'nın doksan dokuz isminin bulunduğunu haber veren hadîse³⁰ aykırı olduğunu belirtmekte; bu tartışmanın lafzî bir tartışma olduğunu; zira isim ile bir şeye delalet eden lafız kastedildiği takdirde bunun elbette müsemmanın gayrı olacağını; başka bir şey kastedilmesi durumunda ise müsemmanın aynı olabileceğini kaydetmektedir³¹.

Ahmed b. Hanbel, İbn Şihâb ez-Zühri, Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdülkerim, Ebu Hâtim Muhammed b. İdris el-Hanzalî başta olmak üzere ileri gelen sâlef alimleri "isim müsemmanın aynıdır" dediler³². İbn Teymiyye ismin müsemmaya ait olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in Allah'ın isimlerinin mahluk olduğunu söyleyen Cehmiyye'yi reddetmekle beraber kendisinin bir kanaat belirtmediğini, bu tartışmaların ondan sonra ortaya çıktığını kaydetmekte³³, İmam Şafii'nin "İsim müsemmanın gayrıdır" diyenin zındık olduğunu söylediğini beyan etmektedir³⁴. İbn Batta ise Allah'ın isimleri konusunda "ne aynı ne gayrıdır" denilemeyeceğini söylemektedir³⁵. Allah'ın isimlerinin zatının gayrı olduğunu iddia eden Bîşr b. Gıyas el-Merîsî'yi reddetmek üzere bir kitap kaleme alan Darimî, Allah'ın isimlerini mecaz kabul etmenin O'na acz ve ihtiyaç nispeti anlamına geleceğini, halbuki O'nun isim ve sıfatlarının hakîki olduğunu, yaratılmışların isimlerinin müsemmaya muhalif olabileceğini, örneğin cahil bir insana hakîm adı verilebileceğini, Allah için ise böyle bir isimlendirmenin söz konusu olamayacağını çünkü O'nun isim ve sıfatlarının birbirlerine muhalif olmadığı gibi zatına da aykırı olmadığını kaydetmektedir³⁶. O, Cehmiyye ve Mu'tezile'ye cevap verirken ise lafız ile isimleri birbirinden ayırır lafızların harflerden oluşmasına karşın isimlerin böyle olmadıklarını beyan eder ve nasıl bir insanın resmi zatından ayrı olduğu için bu resim yakıldığında kişi bundan bir zarar görmezse, lafız halindeki ismin de zatın haricinde olduğu için onu bağlamayacağını kaydeder. İsmi kendisi veya medlûlünün böyle olmadığını söyler³⁷. Mûteahhir selef alimlerinden olan İbn Teymiyye isim-müsemma meselesinin Halku'l-Kur'an tartışmalarının sonucunda doğduğunu, Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen Cehmiyye'nin onda geçen ilahî isimlerin de mahluk olduğunu, dolayısıyla müsemmanın gayrı olduğunu söylediklerini, Ehl-i Sünnet alimlerinin ise bunları reddetmek üzere "isim müsemmanın aynıdır" dediklerini, aslında

28 Pezdevî, s. 88-90; Sabûnî, s.28-29.

29 bk. el-A'raf 7/180; el-İsrâ 17/110.

30 bk. Wensinck, Miftahu küñûzi's-sünne, "ism" md.

31 Semerkandî, s.395-398.

32 İbn Hazm, el-Fasl, V/35; Lalekâî, I/204-205; II/378.

33 İbn Teymiyye, VI/185-188; XII/168-169.

34 İbn Teymiyye, VI/186-187.

35 Sefârinî, I/122.

36 Darimî, s.6-9.

37 Muhammed Mahmud Ebû Rahîm, s.108-112.

ismin müsemmanın aynı olduğu iddiasını ilk olarak Lafziyye'nin ortaya atıp sonra Ahmed b. Hanbel'e nispet ettiklerini, halbuki onun bu tartışmalardan uzak durduğunu kaydetmektedir. İbn Teymiyye'ye göre bu konuda doğru olan, her iki ifadeden de uzak durarak Allah ve Resûlü'nün ifade ettikleri gibi "isim müsemâyâ aittir" ³⁸ demek ve nassa teslim olmaktır³⁹.

Aynı ekolün ileri gelenlerinden olan İbn Kayyım el-Cevziyye ise lugat açısından isim ve müsemmanın birbirinin aynı olmadığını, ünlü dilci Sibeveyh'in de bu görüşte olduğunu belirttiikten sonra "isim bir lafız, müsemma ise şahıstan oluşmaktadır, nasıl birbirinin aynı olabilirler?" diye sormakta; "eğer isim müsemmanın aynı olacak olsa isim yerine müsemâyâyı koyarak örneğin "bismillah" yerine "bi müsemmallah" demenin uygun olması gerekirdi, halbuki böyle bir kullanım hiçbir zaman söz konusu olmamıştır" demektedir. Mahlukat için kullanıldığında isim müsemmanın gayrı olmakla beraber Kur'an'da zikredilen ilahî isimlerin gayr-i mahluk olduklarını, zatın aynı veya gayrı olarak nitelenemeyeceklerini söyleyerek bu konuda hem Mu'tezile hem de Lafziyye'den ayrı bir görüşe sahip olduğunu ortaya koymaktadır⁴⁰.

Sıfatiyye'nin önde gelen isimlerinden olan İbn Küllab el-Basrî tesmiyenin müsemmanın gayrı, ismin ise ne aynı ne de gayrı olduğunu beyan etmekte, isimlerin gerçekte Allah'a nispet edilen sıfatlar olduklarını ve bu sıfatlardan türetildiklerini kaydetmektedir⁴¹.

B) İSMİN MÜSEMMADAN AYRI OLDUĞUNU SÖYLEYENLER

Bu görüşü ise Cehmiyye, Mu'tezile ve Şia'ya mensup bilginler savunmakta olup bunlara göre isim müsemmanın gayrı, tesmiyenin ise aynıdır. Darimî Cehmiyye'yi reddetmek ve Selef inancını savunmak üzere yazdığı *er-Red âlâ Bîşr el-Merîsî* isimli risalede Bîşr'in, Allah'ın isimlerinin zatının gayrı olduğunu, isimlerin kişilerde bir ziyade ve noksanlık oluşturmadıklarını, Allah Teâlâ'nın mahlukatı yaratmadan önce herhangi bir isimle isimlendirilmediğini, aksine mahlukat yaratıldıktan sonra isimlendirildiğini, iddia ettiğini kaydetmektedir⁴². İsim ile müsemmanın aynı olduğunu söyleyenlerin ileri düzeyde bir cehalet içinde bulunduklarını kaydeden Kadı Abdülcebbar: Şayet isim müsemmanın aynı olsaydı, o takdirde necaset kelimesini telaffuz edenlerin ağzının pislenmesi, helvadan bahsedenlerin ağzının tatlanması ve ateşten bahsedenlerin ağzının da yanması gerekirdi, halbuki gerçek böyle değildir, demektedir. Ayrıca isimlerin araz, müsemmaların ise cisim olduklarını, binaenaleyh aynı şey olmalarının mümkün olmadığını kaydetmektedir. Öte yandan isim ile tesmiyenin aynı şey olduğunu, tesmiyenin müsemmadan ayrı olduğunu iddia edenlerin ismi de böyle değerlendirmeleri gerektiğini söylemektedir. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile Hanbelî bir

38 İbn Teymiyye "Ve lehü'l-esmâü'l-hüsnâ", "Ve lilâhi'l-esmâü'l-hüsnâ" şekillerinde geçen ayetlere işaret ediyor. Bu ayetler için bk. M. Fuad Abdülbaki, s.362.

39 İbn Teymiyye, VI/185-210; XII/168-169.

40 İbn Kayyım, I/16-18; Ahmed b. İbrahim, I/68-71.

41 Pezdevî, s.89.

42 Darimî, s.7-13.

alim arasında geçen münazarayı nakleden Kadı Abdülcebbar: Hanbelî alimin, eline bir kağıt alarak üzerine "Allah" lafzını yazıp; "bunun Allah olduğunu inkâr mı ediyorsun?" diye sorduğunu, bunun üzerine Ebü'l-Hüzeyl'in, bu zatın elindeki kağıdı alıp yanına ikinci bir "Allah" kelimesini yazarak "Peki bunların hangisi Allah?" diye karşılık verdiğini, bu cevap karşısında mahcup olan Hanbelinin tartışmadan vazgeçtiğini kaydeder⁴³. Kadı Abdülcebbar el-Muğnî'de ise isimlendirmenin tevkîf olmayıp aklî olduğunu, isimlerin müsemma'ya taallukunun haber verme, delalet etme ve bilgilenme şeklinde olduğunu, müsemma'yı doğru tanımaya yardımcı olacak farklı isimlerin kullanılmasında bir mani olmadığını ileri sürmekte, bu noktada Allah Teâlâ ile diğer varlıklar arasında bir fark olmadığını söylemektedir⁴⁴. Mu'tezile'yi bu şekilde düşünmeye sevkeden, isimlerin müsemmanın aynı olması halinde birden fazla kadîm varlığın bulunduğunu kabul etme gibi bir durumla karşı karşıya gelineceği endişesidir ki onlar sıfatlar konusunda ve Kur'an mahluktur derken de bu endişeyi taşımaktadırlar.

İsmin, muayyen bir sıfat ile nitelenen zâta delalet eden lafız olduğunu kaydeden Şîf alimlerden Molla Muhsîn el-Kaşânî⁴⁵ bunun bazan İmam Rıza'nın tanımladığı gibi⁴⁶ herhangi bir varlığa ait niteliği bildiren bir sıfat olabileceğini, bu durumda varlık itibariyle ismin, müsemmanın aynı olabileceğini, bazan da lafızdan anlaşılan mâna için kullanılabileceğini, bu durumda ise isim ile müsemmanın ayrı olduklarını kaydetmekte ve Küleynî'nin eserine aldığı şu rivayeti delil getirmektedir: Hişam b. Hakem Cafer-i Sadık'tan ilahî isimleri sormuştur da o: "İsim müsemmadan ayrıdır, kim müsemmasız isme veya isim ve müsemma'ya beraberce taparsa küfre girmiş olur; kim de isim olmaksızın sadece müsemma'ya tapınacak olursa işte tevhid budur" demiştir⁴⁷. Cafer-i Sadık ise isim-müsemma ilişkisi konusunda aynı veya gayrı yerine bazı selef alimleri gibi "el-İsmu li'l-müsemma" ifadesini tercih etmiştir⁴⁸. Bu konuda Mu'tezile ve Şîa ile paralel düşünen İbn Hazm, Allah'ın isimlerinin birden fazla, zatının ise bir olduğunu bizzat Kur'an'la sabit olduğunu, binaenaleyh bunların Allah'ın zatının aynı sayılması halinde birden fazla kadîmin varlığının kabul edilmiş olacağını söyleyerek isimlerin müsemmadan ayrı olduğunu çünkü müsemmanın kadîm olmasına karşın isimlerin hadis olduklarını kaydetmektedir⁴⁹. Ebu Nasr b. Eyyûb, kendisi Ehl-i Sünnet'e mensup olmakla beraber ismin, tesmiye ve müsemma kelimeleri ile ortak mâna taşıyan bir lafız olduğunu ileri sürmekte, bu mânaların karine ile tercih edildiğini söylemekte ve ismin müsemmanın gayrı olduğunu iddia etmektedir.

İsim ve sıfatlardan soyutlanmış bir tanrı ile, O'nun yokluğu aynı anlama gelir. Allah'tan söz edebilmemiz ancak O'nu çağrıştıran isim ve sıfatları kullanmamızla mümkündür. Nitekim Kur'an da bu usulü takip etmektedir. Kur'an bir taraftan Allah'ı tenzih

43 Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 542-543.

44 Kadı Abdülcebbar, V/173-185.

45 Kaşânî, I/97-98.

46 Küleynî, el-Usûl mine'l-kâfi, I, 113.

47 Küleynî, I/114.

48 Lalekâî, I/204.

49 İbn Hazm, el-Fasl, II/128-129; V/27-36; el-Usûl ve'l-furû, II/201.

ederken bir taraftan da haberi sıfatlar dediğimiz müteşabih ifadelerle bize O'nu tanıtmaya çalışmaktadır. Allah Teâlâ'yı kıyas yoluyla tanıma, zat ile O'na delalet eden isimler arasında bir ayniyet gayriyet ilişkisi olup olmadığı ve varsa bunun şirke düşürüp düşürmeyeceği problemini doğurmuştur. Halbuki Kur'an bu nevi tartışmalara girmemiş; daha önce belirttiğimiz gibi Allah'ın birçok isminin bulunduğunu ve bunların yüce olduklarını söylemiş, onları yüceltmeyi emretmekle yetinmiştir.

Son olarak sûfîlerin konuya yaklaşımına temas edecek olursak şunları söyleyebiliriz: Sûfîler, Allah Teâlâ'nın yaratıklarla münasebetinin zat mertebesinde değil, ulûhiyet (esmâ ve sıfât) mertebesinde gerçekleştiğini iddia etmekte ve isim ile müsemmanın aynı olduğunu söylemektedirler. Nitekim Allah'ın isimleri ile varlıklar arasında ontolojik bir münasebetin bulunduğunu söyleyen İbn Arabî, ilâhî isimlerden her birinin, yaratıkların yokluktan varlığa geçişi için bir müreccih konumunda olduğunu kaydetmektedir⁵⁰. Sûfîler buradan hareketle ilâhî isimlerin ontolojik ve semantik yönleri yanında ahlâkî bir boyutunun bulunduğuna da dikkat çekmekte, kulun bu isimler vasıtasıyla ilâhî ahlakla ahlaklanabileceğini, hatta ittisale erişebileceğini söylemektedirler. Nitekim Gazzalî *el-Maksadü'l-esnâ*'nın birinci bölümünün dördüncü faslında: "Kulun mükemmellik ve mutluluğunun, Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaya, O'nun isim ve sıfatlarının manaları ile bezenmeye bağlı olduğunu" kaydetmektedir. Bu yaklaşım onların ontolojisi ile de örtüşmektedir. Ancak meseleye inanç açısından bakınca haberi sıfatlar örneğinde görüldüğü gibi Haşviyye'nin Allah'ı insana yaklaştırmak için yere indirmeye çalışmasının karşısında, sûfîlerin aynı kurbiyyeti sağlamak için insanı Allah katına yükseltmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Onlar, ilâhî isimlerle zikir yapmayı bunun vasıtası olarak görmektedirler. Zira onlar kulun, ilâhî isimleri zikrederek Allah'ın ahlakı ile ahlaklanılabileceğini ve bu isimlerin ifade ettiği mânalarla bütünleşebileceğini savunmaktadırlar.

İnsan, Allah'ı tanımak için bazı isim ve sıfatlardan istifade etmek zorundadır. Bu maksatla kullanılan lafızlar insanların ortak sembolleridir. Ne var ki bu sembollere zaman zaman farklı mânalar yüklenmiştir. İşte İsim-müsemmâ tartışmalarının temelinde de terimlere yüklenen bu farklı mânalar ile, lafız-mâna ve dil-mantık ilişkisinin gereği şekilde anlaşılammış olması yatmaktadır. Konu bu boyutu ile ele alınmayınca kuru lafız tartışmasına dönüşmektedir. Zira bütün taraflar zat olarak Allah'ın bir ve sonradan olmuş olan her türlü nitelemeden münezzehe olduğunu kabul etmektedirler. Fakat isim, tesmiye, müsemmâ kelimelerine farklı anlamlar yükleyerek karşı tarafı itham etmektedirler. Bu tartışmanın tarafları eğer lafızlar yanında mânaları da aynı olan bir terminoloji kullanmış olsalardı, isim-müsemmâ meselesi bu kadar tartışılacak bir problem olmayabilirdi.

50 Bk. Karadağ, s.96-101.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Muhammed Aruçî, (MÜSBE İstanbul 1994).
_____, *Usûlü'd-dîn*, Beyrut 1981.
- Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'ş'a*, Beyrut 1987.
- Ahmed b. İbrahim, *Tavdihü'l-makasid ve tashihü'l-kavaid fî şerhi Kasideti'l-İmam İbn Kayyim*, Beyrut 1986.
- Âlusî, *Rûhu'l-meânî*, Beyrut ts.
- Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ" *DİA*, İstanbul 1995.
- Buhârî, *Halku'l-ef'âli'l-ibâd*, İstanbul 1992.
- Cürcanî, *Şerhü'l-Mevakıf*, İstanbul ts. (Dairetü'l-tubaati'l-Amira).
_____, *et-Ta'rîfat*, İstanbul 1327.
- Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd*, Kahire 1950.
- Dârimî, *Reddü'l-imam ed-Darimî Osman b. Saîd alâ Bişr el-Merîsî el-anîd*, Beyrut 1358.
- Ebu Nasr Abdulvehhab b. Ali eş-Subkî, *es-Seyfü'l-meşhûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, İstanbul 1989.
- Ebü'l-Beka, *Küllîyyat*, Bulak 1870.
- Fahreddin er-Râzî, *Levâmîü'l-beyyinât*, Kahire 1976.
_____, *el-Muhassal*, Ankara 1978.
- Gazzalî, *el-Maksadü'l-esnâ*, Beyrut ts.
- Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, İstanbul 1996; "İsim", *Dâiretü'l-mearif Teşeyyû'*, Tahran 1368.
- Hasan Haneffî, *Mine'l-akîde ilâ's-sevra*, Beyrut 1988.
- İbn Fûrek, *Mücerredü Makalâtı'l-Eş'arî*, Beyrut 1987.
- İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, Kahire 1987.
- İbn Hazm, *el-Fasl*, Kahire 1321.
_____, *el-Usûl ve'l-furû*, Beyrut 1984.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâiü'l-fevâid*, Beyrut 1994.
- İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, Riyad 1381.

İbnü'l-Vezîr, *İsârü'l-hak ale'l-halk*, Beyrut 1983.

Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî*, Kahire ts.

———, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse*, Kahire 1988.

Karadaş, Cağfer, *İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul 1997.

Kâşânî, Molla Muhsin, *İlmü'l-yakîn*, Kum 1979.

Küleynî, *el-Usûl mine'l-kâfi*, Beyrut 1401.

Lalekâî, *Şerhu Usuli Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, Riyad ts.

Lebîd, *Divanu Lebîd b. Rabîa el-Âmirî*, Beyrut ts.

M. Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres lielfâzi'l-Kur'an*, İstanbul 1984.

Matüridî, *Kitabü't-Tevhîd*, İstanbul 1979.

Metin Yurdağür, *Ayet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul 1996.

Muhammed Arûcî, "el-Esmâ ve's-sıfat fîmâ beyne's-selef ve ehli'l-i'tizal", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1997.

Muhammed Mahmûd Ebû Rahîm, *el-İmam Osman b. Saîd ed-Darimî ve difâuhu an akîdeti's-selef*, Beyrut 1990.

Nesefî, *Bahrü'l-keîlâm*, Konya 1327.

Pezdevî, *Usûli'd-dîn*, Kahire 1963.

Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, Dimaşk 1979.

Sâbûnî, *el-Kifâye*, (thk. M.Aruçî, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Kahire 1986).

Sefarînî, Muhammed b. Ahmed, *Levâmiü'l-envâri'l-behiyye*, Beyrut ts.

Semerkindî, Şemsüddin, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, Kuveyt 1985.

Sırrı Giridî, *Sırr-ı Kur'an*, İstanbul 1886.

Teftazanî, *Şerhü'l-Makasid*, Beyrut 1989.

Wensinck, *Miftâhu Künûzi's-sünne*, Beyrut 1983.

Ziyaüddin el-Cemmas, *el-Tefekkâr fî'l-esmâ*, Beyrut 1990.